Et langtrukket ul som fra et dyr i nød flerret plutselig stillheten i kirkerommet. Alle skvatt til, urolige blikk ble vekslet, og alle – små og store – forstod straks at det hadde kommet noen som “hadde djevler”, det vil si var besatt.

“A House Where War Wages”

ÅNDELIG SYKDOM BLANT KOPTISK-ORTODOKSE I EGYPT

Berit Thorbjørnsrud er amanuensis ved Institutt for kulturstudier og orientalske språk, UiO, har blant annet skrevet «Messias' piker» og «Controlling the Body to Liberate the Soul», i tillegg til en rekke artikler om Den koptisk-ortodokse kirken i Egypt.

representerer en helligbrøde. Fader Gabriel aksepterte dermed familiens diagnose og ga beskjed om at han ville prøve å drive ut djevlene.

Ifølge den berømte koptiske helgenen St. Antonius, førte syndefallet til at menneskene ble “susceptible to the malignant influence of the demons”, og kroppen ble dermed for hver og en av oss “a house where war rages”.¹ Denne krigen mellom det gode: Gud, og det onde: djevelen(e), utkjempes kontinuerlig og kan føre til det som kan karakteriseres som “åndelig sykdom”. Og det var hva fader Gabriel mente hadde rammet den unge kvinnen; i hennes kropp hadde djevelen tatt kontrollen. Nå ville det bli hans oppgave å befri henne.

TEKST: Berit Thorbjørnsrud

BEKYMRET GIKK ALLE UT i kirkens forværelse, og der satt en ulykkelig mor på gulvet med sin datter i fanget. Datteren lå som en leddløs dukke; øynene var vrent bakover og hun utstøtte langtrukne skrik. Ifølge familien hadde hun vært slik i to uker, og nå hadde de kommet til dette klosteret for å be fader Gabriel, en meget berømt eksorsist, om hjelp. Familien var overbevist om at datteren var besatt. Hun hadde vært en fornøyd student helt til hun en kveld kom sent hjem. Da moren oppbrakt spurte hvor hun hadde vært, falt datteren sammen og siden hadde tilstanden vært uforandret. Familien slepte datteren frem til alteret og fader Gabriel vurderte å gi henne nattverd, men besluttet at det var for risikabelt. Djevlene hater hellige ting og hvis den unge kvinnen faktisk var besatt, ville de spytte nattverden på gulvet, hvilket

Offisiell sykdom og åndelig sykdom

Innenfor det offisielle helsevesenet kategoriseres sykdom som somatisk, psykisk og psykosomatisk. Det eksisterer ingen kategori for “åndelig sykdom”, og “åndelige diagnoser” tvinges i stedet inn i de offisielle kategoriene. Besettelse kategoriseres for eksempel som en psykisk lidelse. Men for mange koptere representerer ikke dette en tilstrekkelig årsaksforklaring eller et tilstrekkelig behandlingsgrunnlag. For å kunne diagnostisere korrekt og dermed behandle riktig må man identifisere hvorvidt den eventuelle psykiske lidelsen *bare* er psykisk eller om den er forvoldt av onde makter. Spørsmålet blir dermed ikke hvorvidt den unge, ulende kvinnen var psykisk syk, men hvorvidt hun var syk fordi hun var besatt. Konklusjonen blir også avgjørende for hvorvidt hun bør behandles psykiatrisk eller om hun bør gjennomgå en eksorsisme.

Den koptiske kirken anvender begrepet åndelig sykdom særlig om besettelse, men

i denne sammenheng vil jeg anvende begrepet løselig om alle former for sykdom og skader forårsaket av onde krefter. De onde kreftene kan også virke indirekte gjennom menneskers bevisste eller ubevisste vilje til å påføre andre skade. Fenomenet åndelig sykdom bygger altså på en forestilling om at universet består av gode og onde krefter som også kan manifestere seg i mennesker. De gode kreftene kan gripe inn i menneskers liv på en positiv måte, mens de onde kan utløse sykdom, skader eller dødsfall. Til forskjell fra det biomedisinske systems fokus på den syke personen (eventuelt den syke delen), fokuseres det her på relasjoner mellom mennesker og mellom mennesker og gode/onde krefter. Dette har konsekvenser for hvordan man tenker behandling, og ikke minst for hvordan man utformer strategier for å *unngå* sykdom.

Ideer om ulike former for åndelig sykdom eksisterer hos de fleste av jordens folkeslag.² Kristne egyptere har sine varianter som må forstås i forhold til deres verdensbilde og deres livssituasjon. Åndelig sykdom anerkjennes ikke av det egyptiske helsevesenet, og det latterliggjøres ofte av eliten. Blant store deler av befolkningen (også muslimer) oppfattes derimot fenomenet som en smertefull realitet. Det innebærer imidlertid ikke at alle deler eksakt de samme oppfatninger; dette er et felt som er under kontinuerlig debatt. Dette gjelder ikke minst vurderingen av hvilke tilfeller som *faktisk* dreier seg om åndelig sykdom.

Ønsker man å forstå et samfunns totale "helsevesen", er det ikke tilstrekkelig å studere kun det offisielle, man må også inkludere det "uoffisielle helsevesenet", med dets sykdomskategorier og behan-

dlingsformer. I det følgende vil jeg derfor gi en oversikt over fenomenet åndelig sykdom blant koptere, og vise hvordan denne sykdomskategorien må ses i sammenheng med forestillinger om mennesket og menneskets posisjon i forhold til den kosmiske kampen mellom Gud og Satan. De kristne som diskuteres tilhører Den koptisk-ortodokse kirke, og er bosatt i et lavklassedistrikt av Kairo, Shoubra el-Khema.³ Den koptiske kirken som institusjon

Åndelig sykdom bygger på en forestilling om at gode og onde krefter kan manifestere seg i mennesker.

fokuserer i økende grad på korrekt kristendom (religion: *diin*) til forskjell fra tradisjon (*taqaliid*). Dette bidrar til at noen elementer problematiseres og at særlig forestillingene om individuelt ansvar aksentueres på nye måter. Der den syke tidligere – og fortsatt blant "folk flest" – oppfattes som et uskyldig offer forklarer Kirken i dag slik sykdom som en konsekvens av individets manglende grensekontroll. Ifølge Kirken er "a soul without Jesus (...) like a city without walls", hvilket innebærer at enhver må sørge for å etablere den rette relasjon til Jesus. I forhold til den unge besatte jenta vil derfor Kirken stille spørsmål ved om det var hennes egen skyld at hun ble besatt; hadde hun hatt Jesus i sitt hjerte ville aldri djevelen ha lyktes.

Kulturelle konstruksjoner av sykdom

Kropp, helse, sykdom og behandling oppfattes ofte som naturgitte kategorier uavhengig av kultur. Selv når vi aksepterer at vi opplever og fortolker vår hverdag gjen-

nom kulturspesifikke ideer, synes vi å fortsette å tenke på kropp og sykdom som biologiske og derfor universelle kategorier som krever like universelle behandlingsteknikker. Studier har imidlertid vist at det både mellom folkegrupper og innad i en gruppe kan eksistere mange forskjellige oppfatninger om kroppen og dens behov, om sykdom, og dermed om hva som representerer adekvat behandling. For å etablere et grunnlag for tverrkulturelle studier – det vil si komme under ulike folkegruppers sykdomskategorier – foreslår antropologene Sachs og Uddenberg å definere sykdom som “en forstyrret orden”.⁴ Når noen blir syke, fungerer ikke lenger ting som forventet, verken for den “forstyrrede” personen selv eller hennes “forstyrrede” omgivelser. Et viktig poeng for Sachs og Uddenberg er dermed å utvide perspektivet fra de fysiologiske endringene til også å omfatte de sosiale endringene disse medfører. Sykdom er med andre ord både en fysiologisk og en sosial prosess. Samtidig argumenterer de for at sykdom og behandling bare kan forstås innenfor den kulturelle og sosiale kontekst hvor forekommer. Hva som defineres som sykt har sammenheng med hvordan menneskene oppfatter orden – det vil si hvordan de forestiller seg at verden er skapt, hvordan et samfunn bør organiseres, og hvordan enkeltindividet bør fungere innenfor dette.

Biomedisin har tilsynelatende et globalt hegemoni når det gjelder å forklare sykdom. Men i praksis viser den seg ute av stand til å forklare alle typer “forstyrret orden”, og for mange mennesker representerer altså biomedisin bare ett av flere kunnskapssystemer som de forholder seg til. Koptere forholder seg for eksempel både til de biomedisinske sykdomskate-

goriene og til former for åndelig sykdom. Dette medfører at de sjonglerer mellom leger, folkeeksperter og religiøse eksperter, og at de ivaretar ulike typer forholdsregler. De tar for eksempel både vitaminer og bærer kors. De går til lege med potensproblemer, men de undersøker også om problemene skyldes trolldom. Det viktige for dem er å finne ut om forstyrrelsen skyldes noe rent fysisk eller psykisk, eller om det i stedet dreier seg om et angrep fra onde krefter. Hvis det er tilfellet, oppfatter de biomedisinske tiltak som utilstrekkelige.

Ifølge koptere kan deres “orden” forstyrres av det onde gjennom det onde øyet, trolldom og djevelbesettelse. Jeg vil nå gi eksempler på slike skader og sykdom, og vise hvordan disse diagnostiseres og behandles. Deretter vil jeg vise hvordan temaet diskuteres blant koptere, og hvordan strategier for å unngå selv å bli rammet er integrert i folks hverdagsliv.

Skader forårsaket av det onde øyet

Tradisjonelt oppfattes det onde øyet å kunne forårsake skader både på ting, personer og relasjoner. Skadene kan være ubetydelige: et knust glass eller et mindre brannså, men det onde øyet kan også føre til alvorlig sykdom og forårsake for eksempel abort, og i ekstreme tilfeller død. Det onde øyet kan også skape konflikter mellom folk og slik skade deres relasjoner. Det onde øyet virker gjennom mennesker og det aktiveres ved at noen blir misunnelige. Misunnelse kan imidlertid aktivere det onde øyet uten at den misunnelige selv ønsker det. Å gi noen det onde øyet kan med andre ord skje gjennom både en bevisst og en ubevisst handling.

Da Isis etter en rask romanse planla

bryllup, begynte en av hennes kollegaer å stille spørsmål ved hvorvidt det var bra å gifte seg etter kun kort bekjentskap. Senere samme dag fortalte Isis sin forlovede prisen på bryllupskjolen som han skulle betale. Han mente kjolen var altfor kostbar og de endte i en heftig krangel som brakte hele relasjonen i fare. Da Isis fortalte sin far hva som hadde skjedd, støttet han forloveden, og dermed ble også Isis og faren uvenner. Men, ifølge Isis, begynte hun da å analysere hva som hadde skjedd, og fordi hun oppfattet det som om konfliktene hadde eskalert på en unormal måte, konkluderte hun med at noen hadde gitt henne det onde øyet. "Men nå vet jeg i hvert fall hvem som har gjort det," sa Isis og indikerte dermed sin kollega som hun mente var misunnelig.

Disse konfliktene skled over, og bryllupet ble feiret med stor glede. Verre var det da Isis senere spontanaborterte. Klok av skade hadde ikke Isis fortalt på jobben at hun var gravid, men hun mente likevel at en av de kvinnelige kollegaene hadde sett det og deretter hadde gitt henne det onde øyet. Neste gang Isis ble gravid gikk det imidlertid bra, og hun fødte en frisk gutt. For andre kan den opplevde skaden være uopprettelig.

Mariam gruet seg voldsomt til en eksamen, men etter å ha blitt trøstet og oppmuntret av en venn ble hun roligere og på eksamen gikk det veldig bra. Men da Mariam kom hjem, oppdaget hun at hennes far uventet hadde dødd av et hjerteattakk. Full av sorg innså Mariam at hennes beroligende venn egentlig hadde gitt henne det onde øyet og dermed hadde forårsaket farens død.

Det kan være vanskelig å forstå sammenhengen mellom en persons eventuelle

misunnelse og hva som skjer, og derfor utløser påstander om det onde øyets innvirkning ofte diskusjoner. Dette skal jeg komme tilbake til. For øvrig eksisterer det ingen spesielle behandlingsformer for å helbrede skader oppstått gjennom det onde øyet. Men det er derimot et stort fokus på strategier for å unngå at man rammes.

Det onde øyet kan aktiveres både bevisst og ubevisst. Men trolldom forutsetter alltid at den skyldige har en bevisst intensjon.⁵

Trolldom: med vilje til å skade

Ugjennomtrengelige jomfruhinner, impotens og infertilitet oppfattes ofte som en konsekvens av trolldom. Men trolldom kan også føre til uforklarlige personlighetsforandringer og/eller sykdommer som schizofreni. Trolldom kan dessuten bidra til at en person blir besatt av djevl.

Legen Yvonne har opplevd to ulike former for trolldom. Først ble hennes bror rammet, og han utviklet schizofreni. Yvonne har brakt ham til en psykiater som skriver ut medisiner. Dette har gjort broren i stand til å fungere på et rimelig nivå. For Yvonne var det en selvfølge å bringe ham til psykiater, men hun er likevel ikke i tvil om at brorens sykdom skyldes trolldom. Familien har imidlertid ikke forsøkt å få denne løst opp. Yvonne har også selv blitt rammet. Hun var forlovet, men hennes familie ba henne bryte forbindelsen fordi de mente at noe var galt. Yvonne nektet, og dette utløste stadig heftigere konflikter som endte med at faren – for første gang – slo henne. Da brøt Yvonne forlovelsen, men egentlig hadde hun tenkt at det skulle være midlertidig, inntil alt roet seg. Da hun besøkte sin eks-forlovede for å diskutere fremtiden, oppdaget hun imidlertid at forloveden var helt uberørt av det som hadde skjedd; han

var like blid og glad. Yvonne begynte da å tenke, og plutselig var det som om hun for første gang så at forloveden var en svak guttunge dominert av sin mor. Og da forstod Yvonne at det var hans mor som hadde forblindet henne gjennom trolldom. Alle de typiske tegnene var der, mener Yvonne nå.

*Åndelig sykdom anerkjennes ikke av
det egyptiske helsevesenet, og det
latterliggjøres av eliten.*

Hun mistet evnen til å se klart, og hun gjennomgikk en personlighetsforvandling. Fra å være en sterk og aktiv person, hadde hun blitt svak og underdanig. Derfor hadde hun heller ikke ordentlig registrert sin egen families bekymringer. Men da hun innså det hele, ble hun skremt og sjokkert.

Inngåelse av ekteskap representerer en dramatisk endring av de involvertes liv, og det fortelles mange historier om trolldomsangrep nettopp i denne perioden. Unge og forelskede Ulfat avlyste for eksempel sitt eget bryllup tre ganger før noen grep inn, diagnostiserte trolldom og fikk løst den opp slik at Ulfat til slutt ble gift med sin tålmodige forlovede. Prestefruen Huda forteller at hun også gjennomgikk en personlighetsforvandling, men i etterkant av bryllupet. Hun som pleide å være blid og fornøyd, ble plutselig sur og misfornøyd. Dette oppfattet en av naboene som unormalt og tok henne med til en ekspert som fant ut at det dreide seg om trolldom. Da denne var løst opp, ble Huda igjen seg selv og kunne på ordentlig vis begynne sitt liv som nygift.

Da tobarnsmoren Mary ble syk, klarte ikke legene å finne ut hva som var galt.

Hun var fullstendig kraftløs og hennes mann måtte overta husarbeidet. En prest fastslo imidlertid at det skyldtes trolldom, og Mary begynte på en lang behandlingssprosess. Hun ble sendt til forskjellige hellige steder og hun fikk en spesiell "medisin" som fikk henne til å kaste opp. Trolldommen satt i magen hennes, og presten hevdet at den måtte kastes opp. Mary ble gradvis bedre, og etter et år kunne hun igjen ivareta sine husmorplikter.

Den vanlige oppfatningen blant koptere er at trolldom iverksettes ved at den som ønsker å påføre andre skade henvender seg til en spesiell ekspert, som har evnen til å kommunisere med de onde makter. Denne eksperten inngår en kontrakt med en djevel om at "han" skal skade den man ønsker. Dette nedtegnes på et papir som skjules. For at trolldommen skal "løses opp" må man ved hjelp av en annen type ekspert finne denne kontrakten og fysisk løse den opp i vann. Dette helles ut i rennende vann.⁶

Konkrete personer mistenkes i blant for å ha tatt initiativet til å opprette en kontrakt med en djevel, men ingen synes å kunne identifisere ekspertene som inngår kontraktene. De som kan løse opp kontraktene, er derimot kjente. Dette er enten uformelle eksperter eller spesielle prester. Presten kan i enkelte tilfeller lykkes ved kun å be, men vanligvis vil også de prøve å finne kontrakten.⁷ Presten som behandlet Mary synes imidlertid ikke å ha lett etter kontrakten, og dette viser at det ikke eksisterer helt faste prosedyrer.

Besettelse: når djevlene får overtaket

Besettelse er en alvorlig lidelse. Ikke alle blir like syke som den unge kvinnen beskrevet innledningsvis, men besatte opp-

trer alltid mer eller mindre unormalt. De bryter med grunnleggende normer for oppførsel: de banner; de skjeller ut personer de burde vise respekt; de kler av seg og kan løpe skrikende omkring; fysisk kan de bli helt utmattet, og så videre. Det er også karakteristisk at de endrer stemme og dialekt, slik at for eksempel en kvinne med Kairo-dialekt plutselig snakker med mannsrøst på sudanesiske dialekt. I tillegg tåler ikke djevler kontakt med det hellige, og de begynner derfor å skrike og slåss hvis man prøver å berøre den besatte med hellige objekter og/eller føre han/henne inn i en kirke. Det er også avgjørende for diagnosen at vanlige medisiner ikke fungerer.

Besettelser kan skje plutselig, og hvis man ikke diagnostiseres riktig og får den rette behandlingen kan den bli varig. Det vanligste er at det er prester, munkar eller biskoper som helbreder besatte, men eksorsisme krever en spesiell evne som kun få har. Eksorsisme betraktes også som et tungt og vanskelig arbeid, og flere prester sier at de prøver å unngå det. Enkelte argumenterer dog for at det er tilstrekkelig å be over vann og deretter kaste vannet i ansiktet på den besatte og samtidig beordre djevlene til å dra sin vei. Men de fleste eksorsister synes å gå inn i harde kamper med djevlene.⁸

I et tilfelle kjempet den tidligere nevnte eksorsisten fader Gabriel i mange timer med djevlene før han lyktes med å drive dem ut.⁹ Det dreide seg om en kvinne, Nadja, som hadde vært besatt i mer enn 30 år. Hun hadde mange djevler, men også en "president", hvilket er vanlig. Presidenten snakket med mannsstemme på sudanesiske dialekt, og det var med ham fader Gabriel forhandlet. På opptaket kan man høre presidenten skrike og banne mens han hele

tiden prøver å lure fader Gabriel. Presidenten presses imidlertid til å fortelle om når og hvorfor Nadja ble besatt, og om sine meddjevler. Fader Gabriel bringer inn ulike helgener som slår og brenner djevlene, som skriker av smerte og bønnfaller om nåde før de igjen prøver å lure seg unna. Men til slutt seirer fader Gabriel, og presidenten tar med seg sine og drar, det vil si de forsvinner med et siste skrik. Da er Nadja "tilbake", og hun snakker igjen med sin egen stemme. På spørsmål fra fader Gabriel forteller hun at hun har det bra, og sammen takker de Gud.

Historiene er mange om hvordan djevler prøver å lure eksorsistene, og det er mange diskusjoner om hvordan man best skal motstå deres triks. Er det for eksempel nødvendig å finne djevlenes riktige navn? Og hvis man slår djevlene, er det da djevlene eller den besatte man slår? Men det alle er enige om er at djevlene må drives ut gjennom lilletåen eller lillefingeren, og ikke gjennom for eksempel øyet, som ville blitt uopprettelig skadet.

Overtro eller realitet? En lokal debatt

For Den koptiske-ortodokse kirken og for alle troende representerer onde krefters eksistens et uomtvistelig faktum, men det eksisterer en stor debatt om *hvordan* det onde kan manifestere seg og om *hva* som skal forstås som forårsaket av det onde.

Ifølge Kirken oppstod det onde med Satan og hans tilhengeres opprør mot Gud. De mistet sin status som engler, men fikk Guds tillatelse til å friste menneskene. Men når Satan konfronteres med at hans evne til å skade mennesker er avhengig av Guds vilje, og dermed kun er midlertidig, vokser

Koptisk kirke i Egypt.

hans misunnelse og han forsterker sin krig mot menneskene og mot "The Kingdom of God on earth".¹⁰ Gjennom syndefallet ble menneskene sårbare for Satans angrep, men fordi menneskene trenger å lures for å kunne gjenskape sitt egentlige åndelige potensial, oppfattes slike angrep også som nyttige. Uansett hvor smertefullt det kan oppleves, kan altså Satans angrep indirekte representere et middel i menneskenes kamp for å gjenvinne sin rette relasjon til seg selv og til Gud. Men dette avhenger av at de kontinuerlig arbeider for å forsterke sin egen kontroll slik at de evner å motstå Satan. Som en konsekvens av dette følger Kirkens fokus på individuelt ansvar; det er individets innsats som avgjør hans/hennes åndelige framtid. Troende lekfolk deler i hovedsak Kirkens forståelse av det onde. Men lekfolk fokuserer ofte mer på hvordan andre mennesker kan anvende spesielle teknikker for å skade, enn hva Kirken gjør. Den koptiske kirken er mest opptatt av hvordan mennesket selv må arbeide for å utvikle "a spiritual armour" som beskyttelse mot alt ondt. Kirken ønsker dessuten å inspirere folk til en mer skeptisk holdning til beretninger om det onde. I pakt med ønsket om å rense religionen for ukristelige tradisjoner oppmuntrer Kirken de troende til å vurdere forholdet mellom årsak og virkning mer "rasjonelt", og bli mindre overtroiske.

Kirkens overhode, pave Shenouda III, forkaster det onde øyet som "superstitious nonsense".¹¹ Misunnelse, derimot:

"Envy as a feeling exists. We know, for example, that Cain envied his brother Abel, that Joseph the Righteous was envied by his brothers, and that the Lord Jesus Christ was handed over to death by the Jewish priests because of

*their envy of him. And at the end of the prayer of thanksgiving we say: 'preserve us from all envy and act of Satan'. So envy exists, but an 'envious eye' is not something we believe in! (...) We do not pray out of fear of the so-called 'envious eye', but we pray that God will frustrate any harmful plots or deceitful tricks which the envious person might carry out against us because of their evil hearts.'*¹²

Biskop Markus skiller mellom to former av det onde øyet: menneskers onde øye hvilket han forkaster som overtro, og djevelens onde øye som han mener eksisterer.¹³ Når djevelen blir misunnelig kan han overføre sin misunnelse til mennesker uten åndelig motstandskraft, og de kan dermed gjøre andre ondt. Biskop Markus nevner Josefs historie som et eksempel. En misunnelig djevel påvirket Josefs brødre som deretter kastet ham i brønnen. Men dette skjedde på Guds nåde fordi Gud ønsket å teste Josefs evne til å holde fast ved sin tro.

Til tross for at både pave Shenouda III og biskop Markus i utgangspunktet forkaster det onde øyet som overtro, fastholder de på hver sin måte forestillingen om misunnelse som potensielt skadelig, og at Satan kan påføre smerte gjennom mennesker. Deres mer teologisk sofistikerte forklaring skiller seg dermed ikke radikalt fra hvordan vanlige lekfolk forklarer hva som skjer. Forskjellen ligger mer i hvor konkret man oppfatter begrepet "det onde øyet". I praksis er det imidlertid en stor forskjell i hva som forklares som en konsekvens av denne typen påvirkning.

Folk som er aktive i Kirken og som har litt utdanning med tilhørende aspirasjoner om middelklassestatus, forkaster tilsynelatende det onde øyet som overtro. I generelle diskusjoner latterliggjør de ofte (i

likhet med eliten) folk som tror på det, og de understreker egne evner til å vurdere “rasjonelle” sammenhenger mellom årsak og virkning. Men spør man dem ved andre anledninger om de har noen erfaringer med det onde øyet, vil nesten alle fortelle levende om ulike hendelser.

Trolldom nevnes aldri direkte i Kirkens tekster. Og på direkte spørsmål gav biskop

Biskop Markus ga uttrykk for at dette var en praksis som skyldtes uvitenhet og ville forsvinne med utdanning.

Markus uttrykk for at dette var en praksis som skyldes uvitenhet og derfor vil forsvinne med økende utdanning. Men biskop Markus har selv ved minst et tilfelle jaktet på en skjult djevelkontrakt. Det skjedde i sammenheng med en person han innså var blitt besatt gjennom trolldom. Han synes derfor ikke å fornekte fenomenets eksistens, men han betrakter det klart som lite viktig. Prestefruen Huda fortalte også helt åpent om sin egen opplevelse av trolldom. I dette strøket av Kairo synes de fleste å dele hennes synspunkt. Trolldom utgjør ikke en sentral del av deres liv, men det kan dukke opp i forbindelse med uforklarlige episoder av “forstyrret orden”. Men selvsagt vil ingen innrømme å ha forhandlet fram en kontrakt med djevelen, og de kan i visse sammenhenger omtale trolldom som bare noe uvitende, tilbakestående folk driver med.

Djevelbesettelse er det imidlertid ingen som betviler. Men fra Kirken poengteres betydningen av å skille mellom de virkelig besatte og de psykisk eller fysisk syke.

Det er interessant å lytte til hva folk uttaler prinsipielt om denne typen fenomener, men det er samtidig nødvendig å observere hvordan de samme personene forholder seg når det dukker opp konkrete eksempler på uforklarlige lidelser. Det er ingen som mener at alt vondt skyldes onde krefter, men heller ingen vil alltid forkaste dette som forklaring. Når noe skjer vurderes dette straks i forhold til naturlige årsaker. Smitte oppfattes som en selvfølgelig realitet; skjodesløshet oppfattes som en selvsagt risiko, og så videre. Men i de tilfeller hvor slike forklaringer synes utilstrekkelige, der begynner diskusjonen. Influensa forklares sjelden som forårsaket av onde krefter, men impotens, spontanaborter og utmattelse diskuteres derimot ofte i sammenheng med det onde øyet og trolldom. Dette er fenomener uten klare årsaker, men som har store konsekvenser.

Hva med de skyldige?

Mistanker om *hvem* som er ansvarlig diskuteres bare svært lavmælt. Det synes ikke å være viktig å avsløre den skyldige og det eksisterer ingen klare sanksjoner. Man kan prøve å unngå den man mistenker, men vanligere synes det å være at man er mer varsom med hva slags informasjon man gir de mistenkte. Isis som spontanaborterte, kunne for eksempel ikke unngå den mistenkte kollegaen, men hun prøvde i stedet å holde tilbake all sensitiv informasjon.

Isis betrodde sine mistanker kun til sine nærmeste, og de syntes å akseptere dem. I mange tilfeller kan imidlertid slike påstander utløse diskusjoner. De færreste vil åpent forkaste andres mistanker, men de kan foreslå alternative forklaringer. Noen ganger skjer dette når personen selv ikke er

Pave Shenouda forkaster det onde øyet som ren overtro.

tilstede. Hvis samme person ofte påstår å ha blitt rammet av det onde øyet kan dette føre til kritiske bemerkninger om hvor overtroisk hun/han er.

Fraværet av avsløringer, beskyldninger og åpne sanksjoner kan også skyldes en aksept av Kirkens advarsel mot å bli dratt inn i negative spiraler. Begynner man å fokusere på andres ondskap, mener Kirken at dette kan utløse egne destruktive emosjoner som raseri og hat, og dermed risikerer man å åpne seg enda mer for det onde.

Strategier for å unngå det ondes angrep

Mye handler om å unngå å skape misunnelse. Tidligere anvendte man derfor ofte "concealment strategies", det vil si man forsøkte å skjule det som kunne skape misunnelse. Småbarn ble for eksempel

"skjult" gjennom et ustelt utseende. I dag ler folk av dette, og i hvert fall for de som aspirerer til middelklassen synes det utenkelig å vise fram ustelte barn. En annen tradisjonell strategi representerer såkalt *swap behaviour*.¹⁴

Kommer man inn hvor noen spiser eller drikker bys man straks. Uansett om det finnes ekstra mat eller ikke må folk tilby å dele. Blir noen gratulert med nye eiendeler, vil de si "vær så god". Denne adferden internaliseres hos barn. Likeledes oppdras de selvsagt til å takke nei. De som har noe skal tilby, og de som tilbys skal takke, men avslå. Dette ender ofte med at den ene kjemper om å få gi og den andre kjemper om å få avslå. En slik ritualisert adferd forklares av folk selv som det ideelle uttrykk for sjenerøsitet – eller som bare tomt snakk. Men det synes likevel nærliggende å tolke denne adferden også som en strategi for å unngå misunnelse.

Enkelte steder og spesielle tilstander oppfattes som særlige risikable. Man bør unngå mørke steder eller å oppholde seg lenge på gravplasser og på badet/toalettet i eget hus. Dette er steder man mener djevler liker, og hvor mennesker ofte er redde og triste – eller som på toalettet – hvor de åpner sin kropp. Sterke emosjonelle tilstander oppfattes også som farlige. Da mister man lett selvkontrollen og dermed kan djevlene trenge inn. Fordi små barn ofte skriker når de bades er det vanlig at dette gjøres utenfor badet fordi de ellers ville være i dobbel risiko. Før man spiser eller drikker er det viktig å gjøre korsets tegn foran munnen slik at åpnin-gen beskyttes, og at det som passerer inn trygges. Før man legger seg til å sove bør man også korse seg, slik at man er beskyttet idet man går inn i en annen og mindre

kontrollerbar tilstand. Man bør aldri prøve å sove hvis man er trist eller sint, og kran- gler man med ektefellen, bør man stå opp igjen, vaske ansiktet og legge seg for på nytt å korse seg.

Alle må ta ansvar for egen sikkerhet, men alle har også kollektivt ansvar for å beskytte dem som på grunn av sykdom, sorg eller sjokk ikke kan forventes å klare dette alene. Hvis noen er syke ønsker man derfor å forhindre at de er alene. Mister noen sine kjære vil alle prøve å dele sorgen, holde de sørgende med selskap og prøve å tvinge dem inn i en meningsfull orden. Den stadige gjentakelsen av uttrykket "Gud være lovet" kan også ses i sammenheng med dette. Uansett hva som skjer bør dette gjentas, og man vil aktivt forsøke å få også syke og sørgende til å gjøre det samme. Underforstått, man minner dem på at Gud rår og alt har en mening selv om vi men- nesker ikke alltid forstår det. Kommer man ut av balanse og forneakter dette, oppfattes dette som virkelig risikofyllt.

En familie som hadde mistet sin eneste sønn fikk besøk av en munk. Han tilbrakte flere dager sammen med foreldrene som var knust. Han bad med dem, men han forsøkte også å minne dem på livets gode sider. Under en middag hvor jeg var til stede, utfordret han meg til en vitse- konkurranse, og han gav seg ikke før de forgråtte foreldrene til slutt lo med.

Kirkens oppfordring om å bygge "a spir- itual armour" involverer to ulike strategier som retter seg henholdsvis mot de ytre omgivelsene og mot den indre åndelige styrken. På kroppen bærer folk religiøse symboler: Det er vanlig med tatoverte kors på innsiden av det høyre håndleddet; man bærer kors eller medaljonger med helgen- bilder, og det er vanlig å dekorere bøker og

vesker med religiøse klistremerker. I hjem- met plasseres religiøse symboler i alle rom, utenom badet. Bilder plasseres slik at man alltid kan oppleve seg i favoritthelgeners nærhet. Idealet er å transformere huset til det Kirken omtaler som "en liten kirke".

Det viktigste er likevel å utvikle den indre åndelige styrken gjennom en kontin- uerlig religiøs praksis. Bare slik kan man komme i egentlig nærhet av Gud, og ifølge Kirken representerer dette eneste sikre beskyttelse. Koptere forventes å be flere ganger daglig; lese i Bibelen; faste i pakt med egne evner og åndelig nivå;¹⁵ gå jevnlig i kirken og delta i sakramentene. Gjennom aktivt å søke Gud, vil man gradvis trans- formere sine grenser slik at man blir mer og mer åpen for Gud. Gjennom dette lukker man seg samtidig mot det onde. Prøvelsene fra de onde makter kan bli stadig sterkere, for ifølge Kirken er det ingen ting som gjør Satan mer rasende (og misunnelig) enn gode mennesker som genuint søker Gud. Men slik Josef forble sterk i sin tro da brødrene kastet ham i brønnen, vil også andre kunne forbli upåvirket av Satan. Blir man derimot påvir- ket mener Kirken at dette viser manglende styrke, og dette forklares som en kon- sekvens av eget manglende åndelig arbeid. Kirken fokuserer dermed i økende grad på individets ansvar for hva som skjer.

Tradisjonelt har ofre for onde krefter blitt betraktet som nettopp ofre. Men Kirkens økende fokus på rett kristendom bidrar altså til å problematisere dette. Utdannede, kirkenære folk i Shoubra el- Khema aksepterer ofte Kirkens syn – så lenge de snakker om dette i generelle vendinger. Da kan de le av dem som frykter det onde øyet eller trolldom, og de kan gi uttrykk for at dette "ikke er noe de selv

tenker mye på”, og videre at de selv “er så nære Kirken at dette ikke angår dem”. Men hvis noe skjer, hvis de selv eller noen av deres nære rammes, synes ikke eget ansvar å bli et tema. Ei heller alle Kirkens representanter aksepterer i praksis ideen om eget ansvar. Med andre ord, Kirkens prinsipielle fokus på individuelt ansvar bidrar ikke nødvendigvis til endrede fortolkninger i praksis. Men Kirkens nye fokus synes likevel å ha fått betydning i den forstand at stadig flere synes å integrere Kirkens lære i egen selvpresentasjon (“jeg har ikke noe å frykte fordi ...”), og i fremstillingen av spesifikke *andre* som redde (“fordi de er fjerne fra Kirken”).

Hvordan forstå åndelig sykdom?

Troende koptere forholder seg altså til hva de oppfatter som en kosmisk kamp mellom Gud og Satan. Syndefallet mener de førte til at hvert enkelt menneske mistet sin sanne natur og ble gjennomtrengelig for det onde. Innenfor et slikt verdensbilde gir fenomener som det onde øyet, trolldom og besettelse mening. De representerer konkrete uttrykk for kopternes oppfatning om menneskenes fundamentale gjennomtrengelighet. Dermed er det også logisk at folk frykter det åpne og/eller det ukontrollerbare, og kontinuerlig søker å oppnå kontroll over egne åpninger (hva som skal passere inn og ut av kroppen), alle grenseoverganger (hvor man passerer fra en tilstand til en annen), og egen tilstedeværelse på steder som kan oppfattes som overgangssteder (for eksempel en gravplass). Målet blir å utvikle kontroll, og slik Kirken formulerer det: Det er gjennom å kontrollere kroppen at sjelen frigjøres, og slik gjenskapes den opprinnelige relasjonen til Gud.¹⁶

Alle mennesker opplever tilstander av det Sachs og Uddenberg omtaler som “forstyrret orden” og som skaper smerte. Det naturlige er da å søke å fjerne smerten og gjenopprette den ønskede orden. Det offisielle helsevesenets eksperter kan i mange tilfeller “gjenopprette orden”, men slett ikke alltid. Biomedisin og psykiatri kan heller ikke tilfredsstille mange menneskers behov for svar på spørsmål om hvorfor noe skjer (hvorfor meg – nå?). I stedet tilbyr disse kunnskapssystemene et menneskesyn og en sykdomsforklaring som kan oppfattes som reduserende – og de klarer derfor ikke å gjøre hva som skjer tilstrekkelig meningsfylt for alle.

Åndelig sykdom oppfattes som noe annet enn fysisk og psykisk sykdom. I mange tilfeller er det nettopp ved de offisielle ekspertenes grense at slike forklaringer dukker opp. Et av kriteriene for å diagnostisere en person som besatt er nettopp at tilstanden ikke kan behandles av leger eller psykiatere. Åndelig sykdom dreier seg dermed om tilstander som faller utenfor det offisielle helsevesenets kompetanse. Men i tillegg ser man at forestillingen om åndelig sykdom dukker opp i tilfeller hvor leger og psykiateres forklaringer oppleves som lite meningsfulle i forhold til hva som kan betegnes som det ondes problem.

Forestillingen om åndelig sykdom bidrar til å forklare det som ellers ville vært uforklarlig, og den forklarer på et dypere plan. Forestillingen om åndelig sykdom forklarer nemlig ikke bare hva som skjer, men *hvorfor det egentlig skjer*. Slik kan man skape mening til det ellers meningsløse, og slik skapes nytt håp.

Eksperter på trolldom klarer ikke alltid å løse den opp. Eksorsister klarer ikke alltid å

drive ut djevlene. Men fortellingene om de vellykkede tilfellene er mange. Hva som skjedde med den ulende unge kvinnen er ukjent, men den vankelmødige bruden Ulfat ble gift; prestefruen Huda reddet sitt ekteskap; Mary ble igjen arbeidsfør, og den besatte Nadja gjenvant sin egen stemme. Hva som "egentlig" skjer under disse helbredelsene er vanskelig å vite, men man kan observere at folk ofte opplever at problemene blir redusert eller forsvinner. Disse uoffisielle behandlingsstrategiene oppnår dermed ofte hva som er et helsevesens mål, nemlig å helbrede – lindre – eller i hvert fall forklare slik at den som lider kan finne trøst. Behandlingen av åndelig sykdom kan derfor beskrives som et uoffisielt helsevesen, og i studiet av helse representerer dette et viktig tillegg til de vanlige studier av det offisielle helsevesen.

• f •

- 1 Vliet, J. van der: "Demons in Early Coptic Monasticism. Image and reality", i *Coptic Art And Culture*, Hondelink, H. (ed.), Netherlands Institute for Archeology and Arabic Studies in Cairo, 1991:141
- 2 Forestillinger om at djevlar eller onde ånder kan besette et menneske har også lange tradisjoner i Norge. Men gjennom boka "Djeveutdriverne" (Lundgren, Eva & Apollon, Daniel, Pax Forlag, Oslo, 1981) ble temaet offentlig skandalisert, og selv om det trolig fortsatt foregår eksorsisme i Norge i dag representerer dette et marginalt fenomen. Men hvis man oppsøker Alternativmessa el.l. arrangementer vil man straks oppdage at det eksisterer mange og vidt utbredte forestillinger om at ulike "krefter" kan skape sykdom og/eller helbrede syke. Dette er ikke et marginalt fenomen, og det er viktig å se de mange parallellene til "åndelig sykdom" i for eksempel Egypt.
- 3 Jeg har hatt kontakt med dette miljøet i 20 år. Jeg har gjennomført to feltarbeid, hvert på ett års varighet (1986 og 1992/93). I tillegg har jeg vært på kortere besøk en rekke ganger. Denne artikkelen bygger på min doktorgradsavhandling: *Controlling the Body to Liberate the Soul: Towards an Analyses of the Coptic Orthodox Concept of the Body* (Universitetet i Oslo, 1999)
- 4 Sachs, Lisbeth & Uddenberg, Nils: *Medicin, Myter, Magi: ett annorlunda perspektiv på vår sjukvård*, Natur och Kultur, Stockholm, 1984:33
- 5 Det lokale begrepet for trolldom er "amal" – som egentlig betyr "doing/making/work". Når koptere omtaler

fenomenet på engelsk kaller de det "evil writing". Begrepet trolldom kan oppfattes som en fremmedgjørende oversettelse, men i faglitteraturen er det vanlig å oversette det egyptiske begrepet med det engelske "sorcery" (se Morsey, Soheir: *Gender, Sickness, & Healing in Rural Egypt. Ethnography in Historical Context, Conflict and Social Change Series*, Westview press, Boulder, 1993:118, eller Inhorn, Marcia, C.: *Quest for Conception. Gender, Infertility, and Egyptian Medical Traditions*, University of Pennsylvania press, Philadelphia, 1994:191). Forestillingene om 'amal faller også godt innenfor rammene av det krysskulturelle fenomenet *trolldom*.

- 6 Denne formen for trolldom er også godt beskrevet blant egyptiske muslimer, men med en forskjell: ifølge Marcia Inhorn finner man ikke de samme forestillingene om at kontrakten må nedtegnes på papir. I Inhorn's materiale synes det også som om trolldom hovedsakelig anvendes for å skade andres reproduktive egenskaper. Dette kan selvsagt ha sammenheng med at hun selv studerte fertilitetsproblemer.
- 7 Eksperten som hjalp Huda hadde en liten kasse full av sand. Etter at de først hadde bedt sammen, ba han henne lete i kassen. Da hun ikke fant noe, ba de på nytt før hun igjen fikk beskjed om å lete. Ved tredje forsøk fant hun et sammenrullet papir med hyssing rundt. Da hun åpnet papiret oppdaget hun at både hennes eget og mannens navn var skrevet gjentatte ganger sammen med ulike varianter av ordet *hat*. Hun fikk beskjed om å ta papiret med hjem, løse det opp i kokende vann og helle det i rennende vann, enten i Nilen eller i havet.
- 8 Muslimer kan også besettes av denne formen for djevlar og dermed ha behov for eksorsisme. Men muslimer har også forestillinger om en annen form for mer vennligsinne ånder som kan besette folk. Symptomene kan likne, men behandlingsformen er annerledes.
- 9 Denne eksorsismen ble tatt opp på lydbånd og deretter distribuert i koptiske kretser.
- 10 Pope Shenouda III: *So many years with the problems of people*, Part III, Dar El Tebaa El Kawmiyya, Kairo, 1991:103
- 11 Pope Shenouda III: *Calmness*, Dar El Tebaa El Kawmiyya, Kairo, 1990:13
- 12 Ibid:12-13
- 13 Biskop Markus er Kirkens øverste leder i distriktet Shoubra el-Khema tilhører. Vi har snakket om denne typer temaer en rekke ganger.
- 14 Foster, George M.: *The Anatomy of Envy: A Study in Symbolic Behaviour*, i *Current Anthropology*, vol. 13, no 2, 1972:177
- 15 I prinsippet skal koptere faste ca 256 dager i året. I fasteperiodene unngår de animalske produkter, og i noen faser skal de ikke spise eller drikke i det hele tatt. I tillegg skal de faste seksuelt, og avstå fra alle fristelser. Kirken har imidlertid stor toleranse for folks varierende evner, og oppfordrer hver og en til å finne eget nivå.
- 16 Thorbjørnsrud, Berit: *Controlling the Body to Liberate the Soul. Towards an Analysis of the Coptic Orthodox Concept of the Body*, Doktorgradsavhandling i religionshistorie, UiO, 1999